

Spira Veronika: Miniesszék I.

Pamuk és a Boszporuszról nyíló látóhatár

Athénban a hirtelen nyakunkba zúduló eső bekergetett bennünket egy kitűnő könyvesboltba, ahol örömmel böngésztük végig a gazdag idegen nyelvű könyvkínálatot. Itt vettem meg angolul Pamuk *Isztambulját*, ami régóta az egyik legváratlanabb és legmaradandóbb olvasmányélményem volt.

Az *Isztambul* a fontos művek egyike, mély és okos, szép és kimunkált, az igazi európaiság értője úgy, hogy nagyon is török. Pamuk dolgozószobája a Boszporuszra néz, de már a gyerekszobájából is idelátott, ahol Európa és a Kelet találkoznak. Az *Isztambul* reflexió és önreflexió, az azonosság és a másság reflexiója. Mi tudunk-e még így európaiak lenni, vagy lassan elveszítjük fogékonyságunkat az értékeinkben rejlő etosz iránt? Pamukban ez az etosz sok iróniával, öniróniával, a posztmodernre is nyitottan, de nagyon is átélten van jelen. Könyve arra emlékeztet, hogy Törökország és elődje, az oszmán birodalom is része Európa kulturális és történelmi örökségének, pedig mi gyakran még Nagy Sándorról és Bizánccról is megfeledkezünk. Már saját múltunk horizontjai is túl tágasak a számunkra.

Az *Isztambul* finom és elmélyült szellemisége, hivalkodás nélkül mély intellektusa, a perzsa miniatúrákra emlékeztető, kifinomult plaszticitása nyomán feltárul előttük egy világbirodalom fővárosának lassú pusztulása az oszmán birodalom bukása után, a kiváltságok, a pompa és élvezetek eltűnése az émelyítően cukros brutalitással, nepotizmussal, és a vallások, nemzetiségek iránti lusta, de évszázadokig tartó toleranciájával együtt. Érzékelhetjük, hogy ami a helyébe lép, az a hagyományokkal radikálisan szakító, türelmetlen, dogmatikusan világi nemzetállam, amely intoleráns a különböző etnikumokkal, nemzetiségekkel. (Persze ennek az előzményei már ott rejlenek a 19. századi orosz-török háborúban, amelyek mindenkori velejárója volt az oroszok etnikai tisztogatása, majd a Balkán elvesztését kísérő, a birodalom megmaradt részeibe százezrével menekülők frusztrációja. És arról se feledkezzünk meg, hogy az első világháború elvesztését követően ez a nacionalizmus volt az, amely nem engedte a passzív belenyugvást a győztesek diktátumába, hanem sikeres helyi háborúban vívott ki magának jóval előnyösebb feltételeket, mint amit eredetileg nekik szántak.). De tanúi lehetünk Pamukot olvasva annak a folyamatnak is, ahogy Törökország maga is a posztmodern világ egy tartományává válik, ahol a marxista, maoista hivatásos felforgatók után maradt ürbe benyomul a hol disszidens, hol félhivatalos politikai iszlám (*A hó*).

Pamuk világát felfedezve ráeszmélhetünk arra is, hogy Isztambulból, a Boszporuszról jól ellátni Perzsiáig is (*A nevem: Piros*). Habár mi, európaiak talán nem tudjuk az oszmán múltat és a mai török jelent részrehajlás nélküli érdeklődéssel figyelni, mert óhatatlanul is a nem szeretett és alig ismert, mégis felidézhető Bizánc pusztulására

emlékezünk. Meg Kavafiszra gondolunk, az *Alexandria örök* szomorú, dekadens és fegyelmezett szépsége alatt nyíló örvényekre, és tudjuk, ha tudjuk, hogy hiába keressük Anatólia mai térképen az újszövetségi görög városokat, és eszünkbe jutnak a kiirtott örmények, meg a bekebelezett orosz-örmény területek. *A hó* éppen ezen a vidéken játszódik. Minél keletebbre megyünk Isztambultól, eleinte annál egzotikusabb, keletesebb országot találunk, de egyszer csak azon vesszük észre magunkat, ha egy kicsit észak-kelet felé kanyarodunk, hogy visszajutottunk Európa szélére, pontosabban az orosz birodalom, az orosz irodalom, a Fekete-tenger, a Krim, a Kaukázus közelébe. Jalta, Szocsi, Batumi, kicsit távolabb Kiszlovodszk, Pjatyigorszk, Csehov, Lermontov, Tolsztoj, Puskin ott vannak a szomszédban.

De a Boszporuszról ellátni Párizsig, Londonig, Berlinig, Amerikáig. Egy török entellektüel, egy humanista világpolgár a Márvány-tenger partján, nem messze a Fekete-tenger bejáratától minden értéket számon tart népe évezredes kultúrájából, de otthonos a nyugati kultúrában is. Maga a város nem csupán témája a könyvnek, de jelképe is a kultúrák találkozásának, nemcsak történelmét tekintve, de a róla szóló leírásokat is. Hogyan is lenne felidézhető Isztambul múltja, különösen az elmúlt két évszázad másként, mint nyugati utazók, művészek szemével, írásaik, leveleik, naplói, képeik megidézésével. Pamuk is így tesz, amikor megidézi az idelátogató franciákat, Nerval, Flaubert-t, a barátainak írt leveleiket, beszámolójukat a zsúfolt városról, a bordélyokról, a temetői kurvákról.

De az *Isztambul* egyúttal önéletrajz is. Látjuk a tájat a gyerek, majd az ifjú Pamuk nézőpontjából. Látjuk a Boszporuszon közlekedő komphajók füstjét a festőnek készülő Orhan szemével, és azokéval, akiket akarva-akaratlanul megidéz, Monet kékes vonatfüstjét a *Gare Saint-Lazare* című képén, Dufy boldog fagyaltgombóc felhőit, a füst és a felhők kavargását Turner képein. És az asszociációk ismét Flaubert-hez vezetnek, az *Érzelmek iskolája* bevezető soraihoz, az alakját változtató fűsthöz. (Amiről nekem persze Mészöly *Megbocsátásának* bevezető képei jutnak az eszembe).

Isztambult mindig kettős fénytörésben látjuk. Pamuk felidézi gyermek-, kamasz- és ifjúkora élményeit az eltűnt és fennmaradt negyedekről, épületekről, és látjuk ugyanezeket az utazók, a festők, az írók szemével, egy korábbi évszázadbéli valójukban. Az utazó azonban nemcsak a múlt tanúja, de egy másik kultúra követe is. Ezek közül talán a legérdekesebb Antoine-Ignace Melling hatalmas könyvének és negyvennyolc metszetének felidézése. Melling az 1780-as évek elején érkezett Isztambulba, és tizennyolc évig dolgozott itt mint III. Szelim szultán udvari építésze, dekorátöre. Képeinek főszereplője mindig maga a város, sosem áll a centrumába egy-egy ember vagy egy anekdotikus jelenet. A városlakók nála úgy járnak-kelnek, élnek az utcákon, tereken, épületekben, mint egy cinema veritében, minden mesterséges beállítás, kiemelés nélkül. Metszeteiről pontos képet kapunk az épületbelsőkről, termekről, díszítésről, a berendezési tárgyakról, a korabeli öltözködésről, viselkedésről, gesztusokról.

Pamuk, míg nagyítóval pásztázza a képek apró részleteit, a mellékszereplőket, átérzi a város különös hangulatát, a hüzűnt, amely az elmúlást kíséri. A Melling által ábrázolt város a múlté. A mai isztambuliak csak egy-egy beomlott kutat tudnának azonosítani, vagy a dinnyeárusok háromlábú székeit, a gyermekeik kezét aggódón és szorosan a

magukéba kulcsoló anyákat, a ciprusok finom vonalát, és a Boszporuszon átfutó hullámok rajzolatát. A többi mind a múltba veszett.

Melling után fél évszázaddal Gérard de Nerval *Keleti utazása* nyomán nézelődünk a városban, a ma Beyoglu-nak nevezett negyedben, ahol egy-egy utca még ma is hasonló képet mutat, mint százötven éve. Pamuk ezeken az utcákon sétált gyermekkorában az édesanyjával, aki hasonló aggodalommal szorította a kezét, mint az asszonyok Melling képein. Egy évtizeddel később idelátogatott Nerval barátja, Theophile Gautier is, aki beszámol az esti és éjszakai vígasságokról Ramadan idején, a *Karagözről* az árnyszínházban, Üszküdar és a dervisek misztikus ceremóniáiról, és természetesen mindketten leírják a város festői sziluettjét, palotáit, mecseteit a Márvány-tenger és a Boszporusz partján. A melankólia akkor uralkodik el Gautier beszámolóján, amikor a régi Bizánc városfala mentén barangol. A régi görög (és római) város helyén csak romokat, pusztulást, pizsokot, elhagyatottságot talál. Másrészt csodálja a város sokszínűségét, a poliglott várost, ahol görögök, örmények, ladinót beszélő zsidók, olaszok, angolok és franciák élnek egymás mellett, és sokan több nyelvet is beszélnek.

Aztán egyszer csak vége a poliglott városnak. A törököket elkergetik a Balkánról. A birodalomba érkező menekültek türelmetlensége lassan átterjed az isztambuli törökökre is. Kezdenek úgy tekinteni az oszmán birodalomra, mintha csakis a törökök országa lenne. Törökország a törököké, beszéljen mindenki törökül. Ismerjük ezt a tébolyt nem egy változatában. Utoljára a Horvátországból elkergetett szerbek viselkedtek így a Vajdaságba érkezve az ott élő magyarokkal. A gyűlölet, a türelmetlenség, a frusztráció olyan, mint a hólabda, mindenki tovább dobja arra, aki éppen szembe jön. A török köztársaság megalapítása után a soknyelvűséggel, a sokféle vallással együtt eltűntek a janicsárok, a rabszolgapiacok, a török öltözék, a háremek, a dervisek, az arab ábécé, csak a városszerte falkában csavargó kutyáktól nem sikerül az új köztársaságnak megszabadulnia. A háborút az oszmán birodalom vesztette el, de az összeomlás a nemzetiségek számára lett igazán végzetes.

Isztambul sosem volt török város, bármennyire szerették volna a törökök ezt önmagukkal és a külvilággal elhitetni. A világ azonban nagyon jól tudja, hogy Isztambul nem más, mint Bizánc, a görög Konstantinápoly, és hogy mindig is poliglott, sokvallású, kozmopolita város volt. Az erőszakos törökösítés valójában 1923-ban fejezte be Bizánc 15. századi lerohanását. A város eleste ekkor lett végleges. Bár a görögök többségét csak az 50-es évekbeli etnikai zavargások idején üzték el (az ország többi részéről már az 1924-es népességcsere idején eltűntek).

Abban, hogy át tudjuk élni a város hangulatát, az isztambuliséget, nagy szerepe van a vizualitásának. Pamuk fekete-fehér képek egész sorával illusztrálja művét. Ha Melling képeiről szól, láthatjuk az általa nagyítóval vizsgált metszeteket. Nerval, Gautier, Flaubert Isztambulját 19. századi fotók jelenítik meg, míg a 20. század első felének, közepének hangulatát, utcaképeit idős mesterek műhelyeiből előkeresett, elfeledett vagy ismeretlen fényképek segítenek felidézni. A szöveg önéletrajzi motívumaihoz pedig a családi fotók illeszkednek.

A képek hangulata segít megérteni azt, amit Pamuk a melankóliáról mond. Szerinte a melankólia, a hüzn, az isztambuliséget meghatározó életérzése, áthatja a várost, a zenét,

az irodalmat. Nagyon töröknek hat, de eredetét tekintve inkább arab, az iszlámban, a szufi vallásfilozófiában gyökerezik. Bár Pamuk szerint az igazi isztambuli hüžün nyugati eredetű, és a francia romantikából, Victor Hugóból, Nerval és Gautier Isztambul-leírásaiból terjedt át a török irodalomra. Tanpinar, a regényíró és Yahya Kemal, a költő együtt barangoltak Isztambul lepusztult negyedeiben, és divattá tették azt a melankóliát, ami a franciák írásaiból áradt. Nerval és Gautier az elpusztult Bizánc romjait, az omladozó városrészeket, az elhagyott görög romokat látva élték át a nagyság pusztulásának melankóliáját, ami Európában az ossziáni dalok óta jól ismert érzés. Bár Tanpinar és Yahya Kemal mit sem törődtek a görögökkel, az örményekkel, a kurdokkal, sőt nacionalista felbuzdulásukban örültek is, hogy eltűntek a városból, a franciák oly előkelőnek ható melankóliáját mégis átvették. Pamuk nem osztozik a török nacionalisták etnocentrizmusában. Számára érték a kozmopolita Isztambul emléke. (Az örmények pusztulásának felemlegetése miatt többször bíróság elé is állították. Pamuk Nobel-díja nem csupán a kiváló író értékeinek szól, hanem elgondolkodni valóul is szolgál a megszállott sovínisztáknak.)

Pamuk hüžün-értelmezése más, mint a török nacionalistáké, de eltér a francia romantikusokétól is. Ő a kozmopolita ottomán főváros pusztulását az európaiak számára visszatetsző jelenségeivel együtt idézi meg, az oszmán ruházattal, a háremekkel, a rabszolgapiaccal, a janicsárokkal, a dervisekkel. Nem mintha visszasírná őket, de az elmúlás, az elvesztés velejárójának tekinti a melankóliát. A hüžün Pamuk felfogása szerint nem csupán lelkiállapot, de mentalitás, filozofikus attitűd is: vágy a lehetetlenre, belenyugvás és beletörődni nem tudás abba, hogy a lehetetlen lehetetlen. Elemzése szerint az ötvenes években ezt még egy hamletti attitűd is színezte: elfordulás minden tevékeny beavatkozástól a való élet menetébe.

Felidézi a korabeli fekete-fehér filmeket. Főhősük legtöbbször szerelmes álmai asszonyába, de ahelyett, hogy felkeresné őt, céltalanul kóborol a Boszporusz partján vagy a régi városfal mentén, a düledező városnegyedek utcáin, elmerülve az édes-bús melankóliába, az elérhetetlen utáni vágyakozásba. A céltalan kóborlás szinte rítusként tér vissza e korszak műveiben. Így viszonyultak akkoriban az isztambuliak a valaha volt virágzás és dicsőség emlékéhez. Pamuk ugyan nem említi, de mi jegyezzük meg, hogy ekkoriban Európa-szerte divat volt ez a hamletes melankólia, a hosszú snittek, a céltalan kóborlás, régi és új traumák elmúlni nem tudó örök bánattá transzformálása, némi filozofikus atmoszférával elemelve a mindennapoktól. Így bolyonganak az Antonioni-, a Fellini-hősök, Jancsó Oldás és kötésében Latinovits és Domján Edit, Cybulski a Hamu és gyémántban, amikor éppen nem lövöldöz, vagy Emmanuelle Riva a Hiroshima, mon amourban, és így tovább, az újhullám nem egy filmjében.

A hüžün is túlnő Pamuknál ezen az időhöz és történelemhez kötött dimenzión. Érzékenység lesz a valóság, az álmok, a képzelet, a művészet, a szépség és mindezek polivalenciái iránt. Ami elmúlt, a hüžün révén mégis tovább él, méltóságunk, büszke tartásunk, örömünk és szomorúságunk forrása lesz. Általa velünk él halott apánk, a fájdalom, amit anyáknak okozott, tovább él a gyerekes rivalizálás testvérünkkel, hogy utaljak Pamuk megidézett gyerekkorának néhány mozzanatára. Hiszen míg a város múltjában bolyongunk, egy család emlékét is felidézzük, és az íróval együtt búcsúzunk a gyermek- és az ifjúkortól. De ami elmúlt, az tovább él valamiképpen. Nemcsak a gyerekkor, de a letűnt oszmán birodalom is a sok felhalmozott szépségével, a sok általa

okozott szenvedéssel. Hüzün övezi azt, ami eltűnik, és azt is, ami tovább él. És azt is, ami nem létezik, csak a képzelet szülötte. Így az isztambuli hüzün Pamuk értelmezésében létezmóddá válik, a létezés egy sajátos reflexiójává.

Ekképp találkozunk a dolgozószobája ablakából a Boszporuszra látó egyetemes horizontú török íróban, Orhan Pamukban az arab-iszlám hüzün az európai (francia) romantikusok melankólia-értelmezésével és az ötvenes-hatvanas évek fordulójának céltalanság érzésével. Pamuk az európai melankólia gyökereit keresve a 17. századi angol orvos-filozófus Robert Burton *A melankólia anatómiája* c. munkájára talál rá: „*Minden más öröm üres// egyik sem olyan édes, mint a melankólia*”. Bizonyára van igazság a megállapításában, de azért ne feledkezzünk meg a Hamletet (Shakespeare-t) is megihlető Montaigne-ről (1580-as évek), aki ugyan éppen a *tristesse*-t szeretné elűzni bölcselkedéssel, de mindig újra és újra neki kell rugaszkodnia. És bár Pamuk elsősorban a franciákra figyel, idézzük fel a romantikus angolokat is, az emlékké szublimált tűzliliomok és a céltalan kóborlás költőjét, Wordsworth-t, a spleen divatját elterjesztő Byront, és a nyomukban járó oroszokat Puskindól Lermontovig és Tolsztojig, Anyeginig Pecsorinig és Andrej hercegig. A melankólia az elmúlt félezer évben sokféle alakot öltött, Pamuk isztambuli hüzünje is ennek egy változata, de nem kell nagy jövőbe látó képesség ahhoz, hogy még számos új alakváltozatot jósoljunk neki. Ez a habitus nagyon vonzó tud lenni, hiszen ott rejlik benne a lázadás, a szembeállítás, a kívül maradás, a spirituális felé fordulás, amikor elkedvetlenít bennünket a világ, és cselekedni sincs hajlandóságunk.

Az *Isztambul* írója befogadja, értelmezi, átalakítja a világnak a Boszporuszhoz érkező impulzusait, és arra készíti, hogy mi is befogadjuk, értelmezzük a tőle érkezőket. Míg ő tud rólunk mindent, mi elakadunk a véletlenszerű és hiányos információknál, vagy a már több, mint háromszáz éve elavult és eltorzult tapasztalatok emlékénel. Pamukot olvasva azonban nemcsak rácsodálkozhatunk a mai törökökre, hanem szembesülhetünk azzal is, hogy mit veszítünk, ha a modern élet sodrásában, a prezentizmus eluralkodása közben mi már nem találjuk többé az eleven kontaktust a saját kultúránkkal, ha lemondunk arról, hogy reflektáljuk önmagunkat, a múltunkat és a létezés magát.

2009.